

DETERMINİZM ve ZORUNSUZLUK

Zekeriyya ULUDAĞ*

İlim, felsefe ve din sahasını uzun yıllar meşgul etmiş ve hala da etmekte olan bazı kavramlar vardır. Bunlar arasında determinizm, mekanizm, belirsizlik, zorunsuzluk, irade ve hürriyet gibi kavramlar en başta gelenlerdir, diyebiliriz. Bunlar arasında bazıları ilmî alanda incelenirken bazıları buradan hareketle felsefe tarafından ele alınırken bazısı da dinî cevaplarla yorumlanmaktadır. Bir kısım kişilerce de hepsi dinî cevaplarla halledilme yoluna gidilmektedir.

Kanaatimize göre bu kavramlar daha uzun yıllar insan düşüncesini meşgul edecek görünmektedir. İşte biz burada yukarıda zikretmiş olduğumuz iki kavram hakkında yani determinizm ve zorunsuzluk -aslında bütün bu kavramlar birbiriyle içten içe ilişkilidir- prensipleri üzerinde durmak ve bunlar hakkında ileri sürülen temel düşünceleri öncelikle zikretmek ve konuyu temelinden kavramak istiyoruz.

Determinizm Problemi

Buradan hareketle öncelikle determinizmi belirlemek gerekirse; "basit manası ile verilmiş bir hadisenin belirlenmesi için zarurî şartların tayini anlaşılır. Felsefî manası ile, âlemdaki olayların ve bilhassa beşerî fiillerin muayyen bir anda -öncekiler sonrakileri tayin edecek surette birbirine bağlı olmaları demektir¹" şeklinde tarif etmek mümkündür. Bu belirlemeyi biraz daha açacak olursak, "evrende her olayın bir nedeni olduğu gibi bir neden meydana gelince onun sonucunun da meydana gelmesi zorunludur. Yalnız sonucu, eseri bilirse onun da, ya kendisinden önce veya kendisi ile birlikte meydana gelmiş bir neden olması zorunludur. İşte bu illiyet prensibinin meydana getirdiği zorunlardır ki de-

* Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Öğretim Üyesi

1. Ülken, "Determinizm Problemi", Türk Düşünçesi, s.3.

terminizm doktriniyi dođurmuřtur²". Bu şekilde hem kavramın hem de doktrinini belirlenmesiyle birlikte ortaya çıkan problem ise o, ilmin bir prensibi midir yoksa sadece aklın bir prensibi olarak olaylara uygulanan bir zorunluluk mudur? şeklindeki sorulara, "ayniyet, tenakuzsuzluk gibi akıl prensipleri tecrübeden önce, doğrudan doğruya aklın mahiyetine ait oldukları halde; determinizm yani hadiseler arasındaki sarsılmaz sebeplilik bağının bulunduğu hakkındaki iman onlar gibi bedihî olarak akıldan ıkmaz³", yani o, diğer bir değişle "aklın bir prensibi olmadan önce aksiyonun bir prensibi⁴" olarak karşımıza çıkarken onun fenomenler dñnyasında hñküm sñrdñđđ anlaşılmaktadır.

Çađdař filozof ve ilim adamları determinizm ve hñrriyet problemi ile yakından alakadar olmuşlardır. Bu bazan birinin bazan da diğerinin lehine karar vermelerine sebep olmuş, bazı zamanlar ise problemin ortaya çıkarmış olduğu gñlñkler uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

Pozitif ilimler sahasında determinizm problemini bilginler daima kendi sınırları içinde ele almış ve üzerinde dñřñnmñřlerdir. Dolayısıyla fizikçi, kimyacı ve biyolojistin ortaya koydukları meselelerle bir psikoloğun ortaya koyduğu meseleler birbirinden oldukça farklıdır. Varlık sahaları ve dereceleri arasındaki bu farklar yñzñnden ilim adamlarının, sırf kendi ihtisasları içinde koydukları bu problemi başka varlık sahalalarına yaymaları sonucu bir çok mahzurlar ortaya ıktıđı⁵ gibi bu mahzurlar hñlâ da devam etmektedir. Kanaatimize gñre tabii alanda doğru olan bir hñkmñ, beşeri sahaya uygulamanın ne kadar yanlış olabileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Burada hemen şunu belirtelim ki son bir asır içinde bñyñk ilerlemeler kaydetmiş olan fizik ilmini determinizm problemi oldukça yakından ilgilendirmiştir. Dolayısıyla bu kavram hem kendisine karşı hem de kendisinden yana olan en gñlñ delilleri bu ilmin sahası içinde bulmuřtur⁶.

Determinizmin Tayin edilmesi

Determinizm hakkındaki bu kısa girişten sonra, onun yerinin tesbit edil-

2. Adivar, Bilim ve Din, s.432.

3. Ùlken, a.g.m., s.3

4. Eralp, "Determinizm ve Hñrriyet Ùzerine", Felsefe Arkivi s.2

5. Bk. Ùlken, a.g.m., s.1

6. Bk. Russell, Bilim ve Din, s.134.

mesi hususunda bazı açıklamalar yapmak faydalı olacaktır.

"Açıkça ifade edilmiş fikir olarak determinizm prensibi insanın geç elde ettiği bir düşünce olmakla beraber, daha başlangıçta hareketlerimizin bu prensibe dayandığı meydandadır. Adımımızı atarken, ayağımızın altındaki toprağın eskisi gibi yerinde kalacağına, boşluğa uçmayacağıımıza, fırlatılan taşın yerinde kalacağına, boşluğa uçmayacağıımıza, fırlatılan taşın herhangi bir yere değil, atılan tarafa gideceğine, ekilen tohumun aynı cinsten bir nebat vereceğine, farkında olalım veya olmayalım, inanmışız demektir⁷". Böyle bir inanış hem günlük hayatımızı şekillendirmede ve yön vermede etkili olurken, pozitif ilimlerin de ateşlemesiyle teknolojik sahada elde edilen başarılarla tabiata yani eşyaya hakim olma çabaları da gittikçe hızlanmaktadır. İnsanın bu mutluluk ve rafahı doğrultusundaki gelişme bazen de ters yönde gelişme göstermektedir.

Böyle bir düşünceden hareketle, günlük hayatımızın ve ilmî çalışmalarımızı yönetme ve yönlendirme iddiasında olan determinizmi iki kısımda incelemek mümkündür:

1. Fizik, kimya ve biyoloji gibi pozitif ilimlerde hakim olan tecrübî determinizm.

2. Psikolojik determinizm.

Tecrübî determinizmde bütün olaylar değişmez bir şekilde muayyen ve sebeplidir. Bu determinizm belli bir durum ve şartlar topluluğu içinde meydana gelecek olayın meydana gelmemesinin imkansızlığını kabul eder. Ve yine "hadiselerin sebeplerinin tecrübe dışında ve aşkın (transandantal) olmadığını, ancak hadiselerin kendisinde ve tabiatta mündemiç (immanent) olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla üstün bir varlığın sebebini ve Allah'ı kabul etmez. İkinci şekil determinizm ise insandaki hürriyet ve ihtiyarı inkâr ederek insanın bütün kararlarının verilmiş ve bilenen sebeplerden doğduğunu⁸" kabul eder.

Bu manada bir determinizm insanı bir eşya veya makina gibi görmekte ve izah etmeye çalışmaktadır. Bu düşünceyi en son şekline vardırın Laplace ve Poisson olmuştur. Laplace bu konuda şöyle düşünmektedir: "Kâinatın şimdiki

7. Eralp, a.g.m., s.1

8. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s.61-62; Ayrıca bk. İsmail Fenni, Lügatçe-i Felsefe, s.181-182.

halini önceki halinin eseri ve sonraki halinin de sebebi gibi görmeliyiz. Tabiatıta mevcut olan bütün kuvvetleri muayyen bir anda bilecek olan bir zekâ, aynı formül içinde âlemin en büyük cisimlerinin hareketlerini olduğu kadar, en hafif atomunu da kavrayabilir. Onun için muayyen olmayan hiçbir şey kalmaz. Gerek geçmiş, gerek gelecek, gözünde hazır gibi bulunur. İnsan zihni astronomide bu zekânın zayıf bir taslağını verebilmiştir. Mekânîk ve geometrideki keşifleri bunu takip etmiştir. Aynı metodu bilgisinin başka objelerine tatbik ederek müşahede edilen ve kehanette bulunacak hadiseleri de umumî kanunlara ircaa muvaffak olmuştur⁹. Bu şekilde anlaşılan determinizm aşağıda da temas edeceğimiz gibi mekanizm ile yakından ilgili olmakta ve tabiatdaki bütün olguları ihtiva etme gayesini gütmektedir.

Determinizmin Düşünce Tarihindeki Gelişimi

Genel olarak, aynı sebepler aynı neticeleri meydana getirir diye tarif edilen ve anlaşılan determinizm düşüncesinin tarihî köklerini ve gelişmelerini kısa da olsa gözden geçirmek problemin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İlmî bir prensip olarak determinizm fikrine insanoğlunun oldukça geç ulaşmış olmasına rağmen, yıldızların hareketini yani makro-kozmozdaki değişmez ve sabit gibi görünen hareketleri müşahede etmek bu yolda onlara ilk adımı attırmıştır¹⁰. Böylece astronomi sahasında yapılan çalışmalar determinizmin ilk temellerinin atılmasına yol açmıştır. Çünkü, "gök cisimleri daima aynı yolu takip ederek, muntazam fasıllarla daima aynı yere geliyorlar ve bunu görmek insanlara, değişmez tabiat kanunu fikrini aşlamaya yardım ediyor. Yeryüzündeki hadiselerin aksine olarak, buradaki değişiklikler değişmezliğe en çok benzeyen bir şekil alıyor. Burada kanun, elle tutulur, daha doğrusu gözle görülür haldedir. Bunun sebebi yıldızlardaki hareketin bir tek faktöre, cazibeye tâbi olarak cereyan etmesi, gök cisimlerinin kapalı sistemler teşkil etmeleridir. Âlimin lâboratuardaki tecrübeleri ile gerçekleştirmek istediği basitliği, tabiat burada kendiliğinden meydana getirmiştir¹¹".

Zaman içinde çeşitli şekillerde yorumlanan sebep-netice ilişkisi düşünce

9. Ülken, a.g.m., s.4.

10. Bk. Eralp, İnsan Hürriyeti ve İçtimai, s.52.

11. Eralp, a.g.m., s.52.

tarihi içinde ilk defa Aristo tarafından ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır, diyebiliriz. Aristo, varlığı meydana getiren sebepler üzerinde dururken konuyu şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır. "Gerek sanatta olsun, gerek tabiatta olsun her meydana gelen şeyin bir maddî sebebi (causamaterielle), bir surî sebebi (causa formalle) bir fail yahut muharrik sebebi (causa efficiente ou motrice) ve bir gai sebebi (causa finale) vardır¹²". Buradan hareketle Aristo'nun bu sebep anlayışını, diğer bir deyişle varlığın ve oluşun sebeplerini madde ve form, veya kuvve ve fiil olarak basitleştirmek mümkündür¹³. Elbette burada açık bir determinist düşünce yoksa da yine de Aristo, "bu sebep-netice ilişkisine Platon'un ideesini ve Fisagor'un sayısını tenkit ederek ulaşılmış olmasına rağmen tabiat olayları arasında ancak tabiatın alışkanlıkları denebilecek pek gevşek bir kanun fikrine ulaşmıştır¹⁴", diyebiliriz.

Felsefe tarihinde determinizm problemini ilk defa açıkça ifade edenin David Hume olduğunu görüyoruz¹⁵. Hume, sebep-netice fikrinin a priori olarak zihinden çıkmadığını, çünkü bu ikisinin birbirinden tamamen farklı olduğunu, hatta neticenin bir alışkanlıktan öteye geçmediğini ileri sürer. O, bu düşüncesini, kuvvet, enerji ve kudret gibi kavramların hiçbir zaman birbirlerini takip ettiklerinin idrak edilemediği görüşü ile delillendirmeye çalışır. Diğer taraftan o, ampristlerle birlikte bilginin temeli olarak duyuları kabul ederken sebep fikrini de duyumlara bağlamakla onun sadece bir intiba olduğunu ileri sürer. Her ne kadar burada, fenomenler sahasındaki bir ard arda geliş söz konusu ise tam bir determinizm değildir. Zaten Hume, determinizm problemine tenkidî bir gözle yaklaşmaktadır. Ancak müsbet ilmin temeli böylece âdeta pamuk ipliğine bağlanmaktadır. Buna karşılık Hume, tarih anlayışı ve ahlak telakkisi itibariyle tam bir determinist olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶.

Kendisinden sonra gelen birçok düşünürü fikirleriyle etkilemiş olan Kant'ın bu konudaki düşüncelerini T.Yılmaz şu şekilde yorumlar: "Kant da ampristler

12. Weber, Felsefe Tarihi, s.65.

13. Bk. Bolay, Aristo ve Gazzali Met. Karş., s.57.

14. Ülken, İlim Felsefesi, s.10.

15. Bk. Weber, a.g.e., s.268-273; Yılmaz, Determinizm ve Hürriyet Problemi, s.15.

16. Bk. Weber, a.g.e., s.271-273; Yılmaz, a.g.e., s.13-15; Çakar, Allah-Kâinat ve Nedensellik, s.14-16.

gibi determinizmi epistemolojik bir prensip olarak kabul eder. Onun determinizm görüşü müdrikenin sebeplik kategorisine ve idrakin a priori şartları olan zaman ve mekâna dayanır. Ona göre, biz olayları, idrakin a priori şartları olan zaman ve mekân sayesinde, bir düzen içinde idrak ederiz. Ve onları müdrikenin sebeplik kategorisi altında toplarız. Böyle anlaşılan determinizm, nesnelere değil sadece tecrübeye ve yalnız ona uygulanır; o, artık zihnin fenomenlere dikte ettiği bir bilgi prensibinden daha fazla bir şeydir. O, nesnelere, olaylar arasında genetik unsurdan ötürü, determinizm epistemolojik değil ontolojiktir; nesnelere arasında bulunan ve onların temeli olan düzenlilikler¹⁷

Sebeplere-netice arasındaki ilişki İslam dünyasında da ele alınmış ve bu problem üzerinde durulmuştur. Ancak konuya daha çok Allah'ın sıfatları açısından yaklaşmıştır, diyebiliriz. Bu düşünce tarzının en tipik örneği olarak Gazzali'nin düşüncelerine bakacak olursak karşımıza şu sonuç çıkar:

Sebebi, hareketin prensibi, varlığın maddesi, sureti ve tesir eden gaye olarak ele alan, varlığı yani eseri; bilfiil başkasının varlığı ile olan ve bu başka olan varlığın da kendi cinsinden olmadığı her zat eserdir şeklinde yorumlayan Gazzali, tesir eden sebebe büyük önem verirken, sebebin madde cinsinden olmayacağını söyler. Bunu da Allah'ın kudretine ve yaratıcılığına bağlayarak izah eder. Diğer taraftan sebep-netice arasındaki zorunluluk zincirini reddeden Gazzali, bunu bir alışkanlığa bağlayarak burada İrade Sahibi bir Varlığın illiyetine açık kapı bırakır. Yani istemek, yaratmak veya yaratmamak Onun kudretinin yüceliğini ve üstünlüğünü gösterir¹⁸.

Fizikteki Gelişmeler ve Determinizm

Antikçağ Yunan düşüncesinde Aristo ile başlayıp Hristiyan inancı ile birleştirilen, nesnelere anlam ve değerini anlamaya çalışan yani organik, canlı ve manevi bir evren kavramı yerini, makine tarzında anlaşılan bir dünya görüşüne bıraktı. Böyle bir düşünce şekli ve dünya görüşü XV ve XVII. yüzyıllar boyunca Batı kültür ve medeniyetinin temeli oldu.

Böyle bir düşünceden hareketle, özellikle fizik ilmini alakadar eden de-

17. Yılmaz, a.g.e., s.14.

18. Bk. Bolay, a.g.e., s.149-154; de Boer, İslamda Felsefe Tarihi, s.112-114; Gazzali, Tehafütü'l-Felasife, s.95-116.

terminist düşünce ve onun ulaştığı kanun fikrine bu ilmin sahası içinde bakacak olursak, bugünkü modern ilmin anladığı manada bir kanun fikrine oldukça geç ulaşılabilmiştir, demek mümkündür. Diğer taraftan fizikteki gelişmeler birçok tecrübe ve müşahedelerden sonra varılan geçici hedefler olmasına rağmen yine de onlara karşı yapılan itirazlar, bütün zamanlar için objektif ve genel-geçerliliği hakkında tartışmalara yol açmaktadır. Zira, "kanunların çoğunda tıbarî bir yön vardır. Dolayısıyla ilim ilerledikçe değişebilirler¹⁹" görüşü her dönemde geçerliliğini muhafaza etmektedir.

Bilimde kanun fikrinin ortaya çıkışı ancak Galilee ve Newton zamanına rastlar. Daha önce Aristo düşünce geleneği içerisinde, maddenin hareketsizliği yanında hareket edebilmesi için bir hareket ettiriciye muhtaç olduğu düşüncesi geçerli idi. Ve bütün bunlara salt düşünce yoluyla varılabileceği öngörülüyordu.

Nihayet Galilee'nin savunduğu basit dünya görüşünden yani ölçülebilir ve nicelleştirilebilir olan maddî cisimlerin temel niteliklerini araştırma çabasından hareketle, ölçülebilenleri ölçmek, ölçülemeyenleri ölçülebilenlere indirgeyerek açıklamak, düşüncesidir ki salt düşünceden mekanist-determinist düşünceye doğru geçişi hızlandırmıştır. Varılan nokta hareketsizliğin hakim olduğu bir dünya görüşü yerine hareketin geçerli olduğu bir dünya görüşünün matematiksel bir izahıdır²⁰.

Galilee ve Kepler'in mekanik astronomideki açıklamaları, dünya sistemi hakkındaki geleneksel açıklamaları ve düşünceleri değiştirmeye kâfi gelmişti. Artık Antikçağın büyük düşünürü Aristo'nun ortaya koyduğu gayeci ve eğilimci görüşler bırakılarak mekanik ilminin kuruluşu, olayların mekân ve zaman şartlarına göre sebep-sonuç zinciri halinde açıklanmasına yol açmıştı. Güneş sistemi için geçerli olan kanunların bütün kâinat için de geçerli olacağını dile getiren Newton'un çekim kanunu ile de mekanik-determinist karakterli kanunların bütün kâinatı kapladığı kabul edildi. Bu genel kanunlarla birlikte modern fizik anlayışının da temelleri yavaş yavaş atılmaktaydı. Zaman-mekân ikilisi içerisinde incelenen bütün olaylar ve cansız tabiat mekânîk formüllerle ifade edilerek muayyen sebeplere bağlandığı için sonuçta muayyen oluyordu. Böylece

19. Ülken, İlim Felsefesi, s.41.

20. Bk. Ülken, a.g.e., s.11-13; Capra, Batı Düşünçesinde Dönüm Noktası, s.51-53; Hawking, Zamanın Kısa Tarihi, s.33-35.

zaman-mekân ikilisi Newton sisteminde bilginin değişmez prensipleri haline gelmişlerdi²¹.

Böylece giderek yaygınlaşan determinist ve mekânist dünya görüşü XVIII ve XIX. yüzyıl bilim adamları için Newton'un hareket yasalarına göre işleyen tabiat olaylarının görünüşü aslında büyük ve mekânîk bir tarzda işleyen bir evrene olan inaçlarının artırmaktan başka bir şey yapmadı²², denebilir.

Newton ile başlayan ve modern ilimde tam bir determinizm varmış gibi kabul ettirmeye çalışılana bu görüş zamanla beşerî ilimlere de uygulanmaya ve bu yolda yeni teoriler üretilmeye başlanmıştır. Bu düşünce genelde Descartes'çı kartezyen düşüncenin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır, demek mümkündür.

Modern fiziğin babası sayılan VE tabiatın temelde ahenkli bir yapıya sahip olduğuna kesin biçimde inanan Einstein'ın ortaya koyduğu izafiyet teorisine gelinceye kadar fizikteki gelişme ve genişlemeler birbirini kuşatan bir hal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni teori, kâinatın mekânîk, termo-dinamik, ve elktro-manyetik kanunlarının tamamını ifade eden genel kanunlara ulaşma başarısını göstermiştir, denmektedir. Burada hemen şunu belirtelim ki Einstein Newton'un geliştirmiş olduğu fizikteki başarıları aşmış ve uzay-zaman ikilisindeki ilerlemeleri izafiyet teorisiyle ortaya koymuş olmakla beraber dünya görüşünde sahip olduğu ahenk ve uyum görüşünden hiçbir zaman taviz vermemiştir. O, daha sonra Niels Bohr ve Heisenberg'in kuantum fiziğindeki başarılarını her ne kadar kabul etmek zorunda kalmışsa da "Tanrı zar atmaz" diyerek gelecekteki bir zamanda lokal gizli değişkenlere dayanarak bulunabilecek deterministik bir yoruma olan inancını saklı tutmuştur²³.

Bundan sonra fizikteki ilerlemeler gittikçe gelişirken araştırma alanı makro sahadan mikro-fizik yani atom çekirdeğine doğru kaymıştır. Atom çekirdeğini meydana getiren elektron ve protonların âdeta bir güneş sistemini andıran yapısı göz önüne alınırken madde ve enerji arasındaki farka dikkat çekiliyor ve neticede görüşler atomun hızı ve durumu üzerinde odaklaşıyordu²⁴.

21. Bk. Ülken, Felsefeye Giriş, s.185-186.

22. Bk. Capra, a.g.e, s.64-69.

23. Bk. Ülken, "Determinizm Problemi", Türk Düşüncesi, s.7; Capra, a.g.e., s.79,88; Ülken, İlim Felsefesi, s.17.

24. Bk. Ülken, Felsefeye Giriş, s.186; Ülken, İlim Felsefesi, s.30.

Böylece yeni madde telakkisi kuantum teorisi olarak isimlendirilen çalışmalarla geliştirildi. Belirsizlik ilkesi olarak da isimlendirilen çalışmalarda, kesin bir matematiksel form içinde klasik kavramların sınırlılıkları ifade ediliyordu. Alman fizikçi, W.Heisenberg tarafından yapılan deneyler sonucu elektronun durumunun ve hızının aynı anda ölçülememesi klasik mekanizmde determinizmin temeli olan iki şartın aynı anda belirlenememesi, bilgi eksikliğini değil olayın mahiyetindeki belirsizliği ortaya çıkarıyordu²⁵.

Bu sahada ileri sürülen bir başka görüş ise, L. de Broglie tarafından dalga ve cisimcik üzerinde yapılan araştırmalar ve ortaya konulan dalga mekaniği tezidir. Bu teze göre, "bir cisimciğin hareketi ancak bir dalganın yayılması ile birleştirilirse gerçek olarak ortaya konabilir²⁶", düşüncesi ile belirsizlik ilkesi desteklenmekle beraber, determinizmi ortadan kaldırmamakta, aksine madde anlayışını değiştirerek çift kutuplu olaylar düşüncesini ortaya atmaktadır²⁷.

Belirsizlik ve tesadüf gibi kavramlar bir an için dikkate alınmazsa -çünkü henüz bu sahada insan bilgisi için bir kesinlik yoktur- determinizmin, mantıklı bir bağıllık olmadığı kabul edilebilir. Çünkü o, aklın bir prensibi olmayıp olaylar arası bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla determinizm, mekanizmin bir ifadesi ve temellendirilmesi olmaktadır.

Determinizm ve Mekânizm İlişkisi

Özellikle Galilee ve Newton'la fizikî alanda başlayan ilmî çalışmalarla olgular arası ilişkiler ve nedensel prensipler, mekânizm determinizm şeklinde gelişirken Descartes ve onun takipçileri olan kartezyen ekolün ateşlesiyle mekânizm, âlemdeki ruhî ve organik olaylara uygulanmaya başlamış ve bu uygulamanın üzerinde son zamanlara kadar ısrarla durulmuştur²⁸. Onun için burada kısaca mekanizm üzerinde durmak ve onu ana hatlarıyla ortaya koymak istiyoruz.

Makina kelimesinden türetilen mekânizm, "olaylar arasındaki kausal bağıllığın mekânizm hareket kanunları ile ifade edilebileceğini²⁹" ileri sürer. Bir

25. Bk. Ülken, İlim Felsefesi, s.28-29.

26. Broglie, "Muasır Fizikte Determinizm ve İliyet Problemi", Felsefe Yıllığı, s.235.

27. Bk. Ülken, a.g.e., s.31.

28. Bu konuda geni bilgi için bk. Capra, a.g.e., s.109-135.

29. Yılmaz, a.g.e., s.21.

başka ifade ile o, "bütün tabii fenomenler, değişmeyen nesnelere arasındaki basit kuvvetlerle tanımlanabilir³⁰" görüşündedir. Bu gibi düşüncelerden hareketle mekanizm, ilmin ve varlık alanlarının her dalında şuurlu ya da şuursuz olarak uygulanmaya çalışılmıştır.

Olaylara ve varlık safhalarına uygulanmaya çalışılan mekânizmi meydana getiren kategorileri, "olayların mekanlaştırılması, olaylar arasındaki bağıllığın keimiyet olarak gösterilmesi ve bu bağıllığın fonksiyonel denklemlerle ifadesi³¹" şeklinde belirlemek mümkündür.

Mekânizm taraftarları bu üç kategoriden hareket ederek bütün varlık alanlarında olup bitenlerin belirlenebileceği görüşündedirler. İlkçağ Yunan düşüncesinde Demokrit ile başlayan bu görüş en kesin şeklini Laplace'ın "kâinatın şimdiki halini önceki halinin eseri ve sonraki halinin de sebebi görmek" şeklinde düşüncelerinde bulmuştur. Böyle bir düşünce sonucu "artık hayat, şuur ve toplum olayları son tahlilde maddenin hareket kanunları ile ifade edileceği sanıldı. Bu görüş o kadar yayıldı ki, gerçek felsefenin bütün olup bitenleri mekânîk terimlerle açıklamak olduğu ileri sürülmüştür³²".

Enerjinin korunması kanununa dayanarak ve zamanı da mekânlaştırarak bütün olayları açıklama yolunu tutan evransel mekânizm Heisenberg'in mikrofizik alanda yapmış olduğu tecrübeleri ve belirsizlik prensibi; Boutroux'un da ilim felsefesinde ortaya atmış olduğu zorunsuzluk doktrini ile sarsılmıştır. Makrofizikteki mekanik determinizm ise, sadece bizim kabul ettiğimiz yanında bilimsel bilginin bir temeli olarak görülüp anlaşılabilir. Burada son olarak, "modern bilim, bütün bilimsel kuramların gerçekliğin hakiki yapısına yaklaşımlardan ibaret olduğunu ve her kuramın olayların belirli bir bölgesi için geçerli olduğunu farketmeye başlamıştır³³" düşüncesine rahatlıkla katılmak mümkündür.

Zorunsuzluk

Galilee ile başlayıp Newton ile gelişerek devam eden mekânîst-determinist dünya görüşü diğer bir ifade ile pozitivist âlem anlayışı XIX. yüzyıl sonunda

30. Einstein-Infeld, Fiziğin Evrimi, s.61.

31. Yılmaz, a.g.e., s.21.

32. Yılmaz, Determinizm ve Hürriyet Problemi, s.23.

33. Capra, Batı Düşüncesinde Büyük Değişme, s.109.

özellikle Fransa'da yeni bir felsefî cereyan ile karşılaştı. Bu, ruhsuz ve mekânist dünya görüşünün karşısına hürriyeti, ruhu ve yaratıcıyı koyan ve neticede Allah'a va mistisizme ulaşan spiritüalizm idi. Bu düşünce tarzı olayların tek yönlülüğüne karşı düalist bir izah tarzını benimserken, determinizmin hâkimiyetini hür ve yaratıcı bir prensip ile sınırlıyordu³⁴.

Böyle bir belirlemeden sonra zorunsuzluk ile aynı anlamdaymış gibi görünen ve karşımıza çıkan tesadüf, belirsizlik gibi kavramlara felesefe tarihinde Aristo³⁵, Epikür³⁶, Descartes, Leibniz ve Kant³⁷'ta rastlamak mümkündür.

Zorunsuzluk düşüncesinin en büyük temsilcilerinden olan E. Boutroux (1845-1921), öncelikle tabiat kanunlarının zorunsuzluğundan hareket etmektedir. Onun düşüncesine göre saf mekânist kanunlar tabiat örgüsü için geçerli olabilir. Fakat en aşağı varlık tabakaları en yüksek varlık tabakalarını yönlendiremezler. Dolayısıyla küllî bir zorunluluktan bahsetmek mümkün değildir³⁸.

Bu manada zorunsuzluk, zorunluluğun diğer bir tabirle belirlemenin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Buradan hareketle zorunsuzluk doktrini ise; tabiat kanunlarının zorunsuz ve rölatif bir karaktere sahip oluşu esasına dayanmaktadır³⁹.

Zorunsuzluk doktrinini temellendirme yolunda Boutroux herşeyden önce "tesadüf" kavramına karşı çıkar. Ona göre tesadüfün olduğu yerde daima bir kargaşa vardır. Yani tesadüf ve cehalet eşdeğerdedir⁴⁰. Diğer taraftan zorunsuzluk "hürriyet ve manevîliğe" uygundur. Varlığın esası mutlak bir zorunluluk değil aksine hürriyettir. Tanrı ise mutlak olarak hürdür. Dolayısıyla varlığın temeli güç ve hürriyet sahibi olan Allah'tır⁴¹.

34. Bk. Sandvoss, *Geschichte der Philosophie*, s. 313; Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s.8,10.

35. Bk. von Aster, *Felsefe Tarihi*, s.161; Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Meta. Krş.*, s.63.

36. Bk. Weber, *Felsefe Tarihi*, s.81.

37. Bk. Bolay, *Zorunsuzluk Doktrini*, s.135.

38. Bk. von Aster, *Geschichte der Philosophie*, s.379.

39. Bk. Bolay, *Zorunsuzluk Doktrini*, s. 133; Bolay, "Zorunsuzluk Doktrininde Tabiat Kanunlarının.." *AÜİF, İis. İlimleri Dergisi*, s.167.

40. Bk. Bolay, a.g.e., s.135.

41. Bk. Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s.20; Bolay, a.g.e., s.142-143.

Varlığı daha iyi anlayabilmek, hür ve manevîliğinin şuuruna erebilmek için Boutroux, felsefede âdeta gelenekselleşmiş olan "küllî ve gerçek" olarak kabul edilen ve her varlık sahasında geçerli olacağı ileri sürülen kanun fikrine karşı çıkmaktadır. Her eser kendi cinsinden olan bir sebepten meydana gelmektedir, görüşü ona göre yanlıştır. Çünkü varlık devamlı değişen ve durum değiştiren olaylar yığınınından başka birşey değildir⁴². Hürriyet ve manevîliği daha iyi anlayabilmenin bir yolu olarak Boutroux, varlığı tabakalara ayırır⁴³. Böyle bir düşüncenin sonucu olarak o, varlık tabakalarında kanun fikrini araştırırken kanunu, matematik karaktere sahip olanlar ve tüme varım ile kesin gözleme dayananlar olmak üzere iki kısımda ele alınırken, bunlarında zorlayıcı bir karektere sahip olmadıklarını düşünür⁴⁴. Böyle bir düşünceden sonra o, kanun fikrine ulaşmanın bir vasıtası ve müsbet ilimlerin metodu olan deney hakkında, "mekânda ve zamanda hiçbir üniversal bilgi doğurmayan ve sadece şeylerini dış ilgilerini tanıtan deney, bize zorunlu bağlantıları değil sabit bağlantıları çıkarabilir⁴⁵" ifadesini kullanırken deneyde verilmiş olan şeylerin varoluş ve kanunu itibariyle zorunsuz olduğunu ilave eder⁴⁶. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi o, deneyi inkâr etmemekle beraber küllî ve mutlak olamayacağını kabul ederek sınırlarını daraltmaktadır. Buradan çıkarılacak ve anlaşılacak olan bir kanun fikri netice itibariyle insanın fiilleri üzerinde de zorlayıcı olamayacaktır.

Zorunsuzluk doktrininde büyük bir yeri olan tabiat kanunu hakkında Boutroux, "nesnelere aklımıza benzetmek ve onları gerçekleştirmek için iradelerimize tâbi kılmak gayesi ile bulduğumuz metodların bütünü⁴⁷" şeklindeki düşüncelere yer vermektedir. Bu şekilde anladığı bir tabiat kanununun olayları idare etmediğini, onların olayların altında yer aldıklarını dolayısıyla kanunların çok önceden yaratılmış olanların aralarındaki varolan münasebetleri ifade ettiklerini düşünür. O, bunu âdeta klasikleşmiş olan şu sözü ile şöyle dile getirir: "Kanunlar, içinden olgular seli akan nehir yataklarıdır; her ne kadar onu takip ediyorlarsa da onu onlar kazmışlardır⁴⁸".

42. Bk. Ülken, a.g.e., s.20; Bolay, a.g.m., s.168.

43. Bk. Boutroux, Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında, s.13 v.dev.,141; Ülken, a.g.e., s.23.

44. Bk. Bolay, "Zorunsuzluk Doktrininde Tabiat.", AÜİF, İis. İl. Dergisi, s.168.

45. Boutroux, a.g.e., s.6

46. Bk. Boutroux, a.g.e., s.28.

47. Bolay, a.g.m., s.169.

48. Boutroux, a.g.e., s.38.

Boutroux, küllî ve genel-geçer olarak kabul etmediği böyle bir tabiat kanunu, tabakalara ayırdığı varlık sahaları açısından da bir değerlendirmeye tabi tutar. Bunu S.H. Bolay şu şekilde dile getirmektedir: "Kanun, her âlemin kendi özünün korunmasından ibarettir. Fakat aşağı tabakalarda kanun varlığa hâkim olduğu ve onun yerine geçtiği halde, yüksek derecedeki tabakalarda varlık hâkim olur ve kanunu unutturur. Bu da varlık tabiatlarının, dolayısıyla kanunların değişmesinden ileri gelir⁴⁹".

Kâinata va olaylara hâkim olduğu ileri sürülen mekânizm ve determinizme karşı çıkarken Boutroux sık sık belirsizliğe yer vermektedir. Çünkü bunun temelinde zorunsuzluğun yattığını düşünürken bilgimize nisbetle izafi olduğunu ve mutlak olmadığını dile getirir⁵⁰.

Mekânist ve determinist düşünce şekillerine karşılık düşüncelerinde tesadüfe yer vermeyen ancak olguların temelinde yattığına inandığı belirsizliğe büyük bir yer ayıran Boutroux'ya göre determinizm nasıl anlaşılmaktadır? O, zorunsuzluğu ortaya atarken illiyet prensibini reddetmekte midir? Probleme bu açıdan yaklaşmak konuyu daha iyi aydınlatacaktır.

Boutroux, tecrübî olarak elde edilmiş olan determinizm kanunlarının, salt bir doğruluk ve kesinlik ortaya koymadıklarını, şayet böyle düşünülürse determinizmin zorunlulukla aynı olacağını⁵¹, düşünmektedir. O, buradan hareketle determinizmin temelini teşkil eden nedensellik prensibi hakkında ise; asıl varlığa ait olmadığını, fakat sadece olayların bilinmesine ait olduğunu dolayısıyla yalnızca olaylar arasında konmuş bir nisbet veya bağlantı olarak düşünülmesinin doğru olacağını düşünürken olaylar arasında mutlak zorunluluk bağı görmenin, asıl olayları kendi başına şeyler olarak kabul etmek suretiyle kaçınılmak istenen hataya düşmek olacağını da ilave etmektedir. Yani bir başka ifade ile illiyet prensibi Boutroux'ya göre deneyle kazanılmıştır yani o, zihin tarafından olaylara tatbik edilmemiştir. Aksine tatbik edilen formül tamamen deneyden çıkmış unsurları ihtiva etmektedir. Tabii bunun bir sonucu olarakta, ilmî düşünceyi insan zihnine kabul ettirenin deney olduğu ve bu düşüncenin varlık tabakaları

49. Bolay, "Zorunsuzluk Doktrinde Tabiat.", AÜİF, İis. İlimleri Dergisi, s.171.

50. Bu konuda geniş bilgi için bk. Bolay, Zorunsuzluk Doktrini, s.205-208.

51. Bk. Bolay, a.g.e., s.210.

arasında a priori bir prensip olmayıp sadece tavırlar arasında bulunan mücerret bir bilgi olduğunu Boutroux, kabul ederek ifade etmektedir⁵².

Nedensellik prensibi hakkındaki düşüncelerine kısaca temas ettiğimiz Boutroux, determinizmi müsbet ilimler sahasında bilgiyi elde etme vasıtası olarak görürken, "çeşitli bilim alanlarında olayların tabiatları değiştikçe determinizmin alanı da daralmakta ve daraldıkça açıklığını kaybetmektedir⁵³" düşünceleriyle onun sahasını da daraltmaktadır. Diğer taraftan reel varlıktaki değişmelerin karşılıklı etkileri dikkate alınırca, yani zorunsuzluk göz önünde bulundurulursa determinizmin ortaya koyduğu bilgi sadece izafi bir karaktere sahiptir⁵⁴, demek mümkündür. Özellikle fizik ve kimyanın açıklayamadığı fizyolojik ve psikolojik olaylar bu kabildendir. Çünkü burada tamamen bir ferdileşme söz konusudur. Yani varlık tabakalarında adım adım yükseldikçe hürriyetin arttığı ve genişlediğini⁵⁵, düşünmektedir.

Kısacası Boutroux, metafizik bir determinizmi reddederken⁵⁶, pozitif ilimler sahasındaki determinizme sınır çizmekte ve burada sadece mücerret ve izafi bir bilgi vasıtası olan determinizmin, hürriyetin arttığı fertte geçerli olmayacağını zira bu varlık tabakasında zorunsuzluğun hâkim olduğunu düşünmektedir.

Buraya kadar ilmî ve felsefî sahada üzerinde düşünülen ve incelenen determinizm ve zorunsuzluğu ortaya koymaya çalıştık. Ancak bu iki kavram hakkında çok daha fazla şeyler söylemenin mümkün olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü her iki kavram düşünce tarihi ve bilim sahasında büyük manakaşalara ve münazaralara sebep olmuşlardır.

Ancak şunu hemen belirtelim ki, fail bir sebep kabul edilmediği takdirde ilmin temeli havada kalacağı gibi, fail bir sebebin kabulünden sonra ise determinizmin bir zorlama olmayacağı ve insan idrakinin, bilgisinin ve pozitif ilimlerin temeli olmaya devam edeceği âşikârdır. Bunun aksini düşünmek kâinatta meydana gelen olayları kör bir tesadüfe ve belirsizliğe itecektir. Kaldığı nükleer

52. Bk. Boutroux, a.g.e., s.18-21.

53. Bolay, Zorunsuzluk Doktrini, s.214.

54. Bk. Ülken, Yirminci Asır Filozofları, s.21.

55. Bk. Bolay, a.g.e., s.21-22.

56. Bk. Bolay, a.g.e., s.214.

yapıda varlığı ileri sürülen belirsizliğin kendi içinde zorunluluğu taşıdığı⁵⁷, ya da sadece kendi bünyesi içerisinde yani nükleer yapıda geçerli olduğu⁵⁸, kanaatleri ileri sürülürken şunu söylemek mümkündürki, determinizm, belirsizlik, zorunluluk ve zorunsuzluk bir bütünün tamamlayıcı bir takım özellikleri gibi görülmelidir. Çünkü makro ve mikro âlem, bir bütünün iki yüzü gibi görünmektedir. Çünkü insandan âleme doğru bütünleşme ve birliğe doğru dikkate şayan bir ilerlemeden bahsedilmektedir. Modern fizikte dahi Doğu mistisizmi ile yukarıdaki kavramları birleştirme yolunda ve yeni dünya görüşlerine ulaşma çabaları⁵⁹, dikkate alınırsa bu daha iyi anlaşılacaktır, kanaatindeyiz.

Kısacası bu gibi kavramlar üzerinde büyük ve iddialı şeyler söylemekten ziyade -çünkü pozitif ilimler hergün ilerlemekte ve yeni yorumlara kapı açmaktadır- bir cümle ile; determinizm olmadan müsbet ilimlerin ilim olması mümkün olmadığı gibi belirsizlik, zorunluluk ve zorunsuzluk da anlaşılardan mutlak irade sahibi olan Allah'ın varlığını anlamak ve idrak etmek mümkün olmayacağı ve hür olduğu savunulan insana ulaşılamayacağı kesindir.

BİBLİYOGRAFYA

Adivar, Adnan; Bilim ve Din, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Bolay, S.Hayri; Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1976.

—————; Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.

—————; Emile Boutroux'da Zorunsuzluk Doktrini, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doçentlik Tezi, 1979.

—————; "Zorunsuzluk Doktrininde Tabiat Kanunlarının Mahiyeti Yeri ve Önemi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü İslam İlimleri Dergisi, s.5, Ankara, 1982, sh. 167-185.

Boutroux, Emile; Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında, (çev. H.Z. Ülken), M.E.Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1947.

Çakar, Muharrem; Kâinat-Allah ve Nedensellik, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1986.

57. Bk. Schumacher, Akli Karışıklar İçin Kılavuz, s.44.

58. Bk. Çakar, a.g.e., s.17-22

59. Bk. Capra, a.g.e., s.83; Schumacher, a.g.e., s.45.

- Capra, Fritjof; Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, (çev. Mustafa Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- de Boer, T.J.; İslamda Felsefe Tarihi (çev. Yaşar Kutluay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1960.
- de Broglie, Louis; "Muasır Fizikte Determinizm ve İlliyet", (çev. H.Z.Ülken), Felsefe Yıllığı, II, 1935.
- Einstein, A.-İnfeld, L.; Fiziğin Evrimi (çev.Öner Ünalın), Onur Yayınları, Ankara, 1976.
- Eralp, H.Vehbi; "Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler", Felsefe Arkivi, c.5 s.1, İstanbul, 1949, sh. 1-6.
- ; İnsan Hürriyeti ve İctimai Kanunlar", Sosyoloji Dergisi, İstanbul, 1949, s.52-56.
- Gazzali; Tehafütü'l-Felasife (çev.Akif Nuri), Dava Yayınları, İstanbul, trsz.
- Hawking, Stephen W.; Zamanın Kısa Tarihi (çev.Sabit Say-Murat Uraz), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990.
- İsmail Fenni; Lügatçe-i Felsefe, Matbaa-i. Amire, İstanbul, 1341.
- Sandvoss, Ernst R.; Geschichte Der Philosophie, II, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1989.
- Schumacher, E.F.; Akli Karışıklar için Kılavuz (çev.Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Ülken, H.Ziya; İlim Felsefesi, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Başnur Matbaası, 1969.
- ; Felsefeye Giriş, I, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara, 1963.
- ; Yirminci Asır Filozofları, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1936.
- ; "Determinizm Problemi", Türk Düşüncesi, Dergisi, c.II, s.7-8, İstanbul, 1954, sh.1-9/84-85.
- von Aster, Ernst; Felsefe Tarihi Dersleri, I, (çev. Macit Gökberk), İstanbul Üniversitesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1943.
- ;Geschichte der Philosophie, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1980.
- Weber, Alfred; Felsefe Tarihi (çev. H. Vehbi Eralp), İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1938.
- Yılmaz, Tahsin; Determinizm ve Hürriyet Problemi, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.